

Христина ЧУШАК

НОВА ІСТОРІЯ РАДЯНСЬКОГО ЛЬВОВА

(William J. Risch. The Ukrainian West. Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2011. – XI, 360 p.)

Львів привертає увагу багатьох українських та іноземних дослідників. Місто на пограниччі, у якому мешкають представники різних культур, що й сприяло зацікавленню Львовом у сучасних історичній та суспільних науках. Історик зі США Вільям Джей Ріш є автором монографії “Український Захід. Культура й доля імперії у радянському Львові”. У дослідженні проаналізовано суспільні й культурні процеси радянського періоду, який є одним із найменш вивчених. Радянський історичний наратив про Львів і процес його формування – одна з тем рецензованої книжки. Зі здобуттям незалежності в українській історіографії його було відкинуто, саму епоху оцінено негативно, а тогочасну історію міста представлено радше як занепад. Проте існують розвідки, здебільшого, написані й видані за межами України, що ставлять під сумнів таку однозначну оцінку радянського періоду. Ця монографія суголосна з ними, а навіть більше – слугує певним підсумком написаного й дослідженого про радянський Львів у 21 столітті.

Вільям Ріш запропонував цілісне прочитання й інтерпретацію цього періоду, базовану як на ретельному синтезі досліджень про радянську епоху, так і на власному ґрунтовному опрацюванні нових джерел. Зокрема, для свого проекту, який тривав 10 років, дослідник упродовж 1998–2007 рр. провів інтерв’ю з близько 140 мешканцями Львова.

Рецензована монографія належить до історії уявлень та культурної історії. Автор зосереджується не на політичних чи економічних чинниках інтеграції Львова до складу Радянського Союзу, а на культурній сфері й на питанні формування нових львівських ідентичностей. Інформативним є порівняння цих процесів із тим, як відбувалася радянська Прибалтика, яке автор пропонує у кількох розділах.

Автор показує, що радянський період неможливо оцінювати у чорно-білих тонах. Це він ілюструє прикладами поведінки львівської інтелігенції, представники якої з одного боку виступали радянзаторами міста й регіону, а з іншого – надавали цій радянській етнічної українського характеру.

Головна напруга, навколо якої побудована монографія, – це перебування Львова на пограниччі між двома частинами, на які ділився світ уявлень мешканців СРСР і їхніх ідеологічних супротивників – між “радянською” та “західною”. Дослідник вказує на амбівалентність міста та його мешканців. З одного боку, вони постають

як нерадянські чи навіть антирадянські, а з іншого – читачеві переконливо описано часткове пристосування різних груп населення до нового ладу.

Книжка Ріша пропонує читачеві і подієву історію періоду, й аналітичну реконструкцію процесів із вкрапленнями приватних історій. Це розповідь про те, як повоєнні українські мешканці практично й символічно обживали місто, де раніше домінували інші культури, аж на кінець 1980-х років воно перетворилося на бастион українськості.

В основу монографії покладено взаємні впливи й протистояння двох процесів. З одного боку, це вплив політики, спрямованої на радянізацію міста (при цьому автор також показує, як, за певних обставин, місцеві еліти могли впливати на її формування). З іншого – це зміни у поведінці й ідентифікації мешканців міста під впливом тієї політики, сформовані водночас спротивом і частковим пристосуванням до неї.

Текст книжки складається із двох частин, кожна з яких містить по чотири розділи. Перша частина – “Львів і радянський Захід”, стосується політичної історії Львова та соціальних змін у місті у повоєнний період. Вона становить тло для подальшої розповіді вченого про культурну політику та формування нових ідентичностей у радянському Львові. У цій частині Вільям Ріш лаконічно підсумував понад півстолітню історію радянського Львова. Ця оповідь, проте, не є спрощеною: автор вказує на численні складні моменти й парадокси періоду.

У першому розділі “Львів і повоєнна радянська політика” Ріш подає стислий огляд загальносоюзних політичних тенденцій з часів закінчення Другої світової війни й зазначає, яким чином вони впливали на ситуацію у Львові.

У другому розділі “Перетворення на українське радянське місто” дослідник пише про повоєнну радянізацію Львова, яка мала виразний етнічний характер: місто фізично й символічно деполонізували (тоді як більшість євреїв було винищено ще під час війни) й надавали йому українського характеру. Автор зазначає, що хоча на дискурсивному офіційному рівні (а також на рівні інституцій і громадського простору) новоприєднані території швидко радянлізували й українізували, проте на практиці перші повоєнні роки проходили під знаком партизанської війни проти радянської влади й фізичного знищення спротиву. Такий хід подій укріпив недовіру й підозру у ставленні центральних органів влади до мешканців української частини “радянського Заходу”. У результаті, місцеве населення сприймали як “відсталі” й малонадійні.

Третій розділ – “Нові львів’яни” – розповідає про мешканців Львова. Адже Львів можна сміливо назвати містом переселенців. У ньому майже не залишилося довоєнних мешканців. Нові львів’яни, що прибували до міста, належали до трьох головних груп: росіяни з інших республік Союзу, українці зі східної України й вихідці з галицьких сіл і містечок. Вказуючи на ознаки росіянізації Львова після війни, дослідник стверджує, що це було наслідком державної політики, а не “злої волі” нових львів’ян, значна частина яких вільно володіла українською. Ріш характеризує росіян у Львові як про “радше жертви влади, аніж її прихильників” (с. 56).

Водночас, дослідник пише й про “старих” львів’ян – залишки українських та польських мешканців, і про різні стратегії їхньої поведінки у нових умовах. У

центрі уваги історика перебувають представники інтелігенції. Цим його книжка відрізняється, а отож і доповнює монографію львівської дослідниці Галини Боднар¹.

У четвертому розділі ““Зарубіжжя” в радянській Україні” Ріш обґрунтував, що Львів (разом із Прибалтикою), завдяки історії та архітектурі став місцем уявного зарубіжжя на території Радянського Союзу. Культуролог Алексей Юрчак² ввів свого часу в обіг поняття “уявного Заходу”, який формувался в уявленні мешканців Радянського Союзу, але мав мало спільного із життям та культурою Західної Європи та Північної Америки. Рішеве “радянське зарубіжжя” теж стосується радше уявної та символічної альтернативи, яку, проте, пов’язували із конкретними просторами в межах СРСР. Львів був одним із них. Автор виокремив два джерела, які підживлювали цей конструкт у своїй часом конфліктній, а часом суголосій взаємодії. Це були уявлення про західне пограниччя, що формувалися у центрі й відбивалися на політиці щодо цієї території, і локальне формулювання уявлень про рідну місцевість. Ріш звертає увагу на складне питання балансування Львова між “найзахіднішою” (а тому – найменш радянською) частиною Сіону та “радянським” містом, на “навздогінну” радянську ініціативу якого було кинуто значні кошти й зусилля.

Друга частина монографії “Львів і українська нація” стосується формування львівських ідентичностей у радянський час. Ріш характеризує культурне життя повоєнного Львова як процес українського радянського націєтворення. Такий підхід практично відсутній в сучасних українських наукових розвідках про радянський період, який переважно розглядають як руйнівний щодо української нації. Загалом історик розповідає про фізичну, культурну й символічну українізацію Львова, проте запропонований наратив поліфонічний. Ріш відтворює голоси й бачення груп різного етнічного чи соціального походження, із різним “стажем” проживання у місті. Щоправда, вони представлені нерівномірно, найбільше автор пише про україномовних українців, та попри це вказує на відмінні бачення й поведінкові стратегії інших груп.

Герої п’ятого розділу книжки “Політика щодо мови й літератури” – львівська інтелігенція. Автор показує, як її представники активно сприяли українізації та протидіяли русифікації міста. Історик зосередився переважно на письменниках, які діяли в офіційних інституціях і не йшли на відкритий конфлікт з владою. Одна з головних тез Ріша у цьому контексті – про необхідність компромісу й співпраці з радянським ладом, щоб уможливити таку діяльність. Водночас, на думку автора, Радянський Союз відрізнявся від передвоєнної Польщі тим, що створив соціальні ліфти для місцевої інтелігенції. І хоча значна частина її представників скористалася ними, проте вони не відкинули свої довоєнні бачення й ідентифікації. Старше покоління (наприклад, Ірина Вільде) передавало їх у приватному неформальному спілкуванні з молоддю, а молодше (наприклад, Дмитро Павличко, Ростислав Братунь) пробували по можливості впровадити їхні елементи в офіційний дискурс.

¹ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки ХХ ст.) / Г. Боднар. – Львів, 2010. – 340 с.

² Yurchak A. Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation / A. Yurchak. – Princeton, 2006. – x, 331 p.

Складність такої стратегії показано на прикладі історії часопису “Жовтень”, який у радянські часи був самостійним яскравим явищем на загальноукраїнській літературній сцені. Це історія проривів, але і самообмежень задля збереження журналу й середовища молодих літераторів, що сформувалося навколо нього. Водночас, історик показує, що між цими офіційними діячами та дисидентами, попри відмінні стратегії поведінки, не було серйозних різниць у баченні того, якою має бути українська ідентичність.

У шостому розділі, “Львів й українська минувшина”, автор аналізує, яким чином відбувалося пере(на)писання історії міста в радянські часи. Ріш зосереджується на творенні постсталінського історичного нарративу, тож рецензована книжка служить своєрідним продовженням монографії Сергія Єкельчика³. У цей період історики займалися “українізацією” Галичини, що переважно відбувалося через замовчування польської історії цих земель. Паралельно, як показує Ріш, окремі місцеві вчені вводили в свої праці раніше табуйовані особистості, події й періоди української історії. Результат таких спроб залежав від багатьох чинників. Скажімо, реабілітація КПЗУ відбулася досить успішно, на відміну від періоду ЗУНР.

Історик пише про процеси колективного забування, які відбувалися у Західній Україні, зокрема і для того, щоб легітимізувати певні постаті та події в радянському історичному нарративі. Ріш показує це на прикладі спроби ввести в цей канон Володимира Левинського. Стратегію, яку використовували львівські історики у своїй діяльності, дослідник охарактеризував як “таємне підважування усталених стереотипів замість фронтальної атаки на них” (с. 151).

У розділі також розповідається про конфлікти з центральними органами влади за можливість збереження місцевих інтерпретацій певних подій та постадей. Ріш ілюструє ці процеси на прикладі конфліктів навколо постановки “Сестер Річинських” театром ім. Марії Заньковецької й навколо могил Січових Стрільців на львівських цвинтарях.

У другій половині розділу Ріш переходить до подієвої історії і докладно описує конфлікти у львівському середовищі істориків у кінці 1960–70-х роках. Він зіставляє інформацію, отриману з інтерв’ю, з інформацією з інших джерел. Це дозволило йому змалювати картину складних зв’язків і переплетень інтересів у тогочасних подіях. Дослідник підважує переконання про начебто антиукраїнську змову, що вкоренилася в усному нарративі про ті часи.

Багато уваги в цьому розділі автор присвятив Інституту суспільних наук АН УРСР. Працівники вважали його острівцем відносної свободи у порівнянні з іншими академічними інституціями регіону. У його штаті залишилися люди, що починали свою дослідницьку кар’єру в Науковому товаристві імені Шевченка, що дозволяло говорити про певну тяглість львівської історичної школи.

Два останні розділи книжки стосуються життя молодих людей у радянському Львові. Сьомий розділ, “Молодь і нація”, присвячений її соціалізації та громадській активності. Ріш вказує на особливість соціалізації львів’ян у порівнянні з рештою СРСР. У місті залишилися представники довоєнної проєвропейськи зорієнтованої

³ Єкельчик С. Імперія пам’яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К., 2008. – 304 с.

інтелігенції, навколо яких гуртувалися молодші письменники, митці, студенти. Водночас офіційна радянська ідеологія теж мала свій вплив. Відповідно, львівська молодь перебувала між радикально антирадянськими постановами й вірою у соціалізм та декларовані офіційні цінності. Ріш показує, яким чином в діях місцевої молоді у 1960–1970-х рр. уявлення про національних українських героїв, членів УПА й підпілля перепліталися з уявленнями про революціонерів і “правильних” радянських героїв із офіційного дискурсу. На думку автора, у контексті молодіжної поведінки елементи антирадянської історії часом не мали політичного змісту, який їм усе ж приписували спецслужби.

Молоді львів'яни надавали перевагу неформальним ініціативам (різноманітним квартирникам, дружнім зустрічам). Вони ставилися до можливості відкритої офіційної діяльності з більшою недовірою у порівнянні з Києвом. З інтерв'ю, які провів історик, випливає, що між двома містами на той час встановився досить тісний зв'язок. У часи Хрущова кияни спонукали львів'ян починати діяти офіційно, натомість львів'яни “навчали” киян критичному стосунку до відлиги й радянської дійсності.

Розділ побудовано переважно на матеріалах, які стосуються україномовного молодіжного середовища. Проте на кількох останніх сторінках дослідник дає огляд російськомовних молодіжних ініціатив у Львові. Ріш показує, що ці два середовища не перетиналися між собою. Обидві групи об'єднувало споживання культурного продукту за посередництвом польських ЗМІ та книжок, проте україномовні студенти сприймали російськомовних, як золоту молодь, дітей партійних чиновників.

Останній розділ монографії, “Масова культура й контркультура”, стосується молодіжних культур у радянському Львові. Ріш зауважує, що у повоєнному Львові, на відміну від решти Союзу, не було захоплення західним рок-н-ролом. Молодь, за даними інтерв'ю, слухала й виконувала довоєнні хіти, твори українських композиторів, не цуралася і російських ліричних пісень. Автор зазначає, що зв'язок молодих львів'ян того часу з фольклором був сильніший, ніж у інших радянських містах. Це змінилося у покоління, народженому після війни. Воно активно цікавилася музичною сценою з-поза залізної зависи. Посередником у цьому служили переважно польські медіа.

Фактично, Ріш виступає одним із перших науковців-хронікарів⁴ популярної культури радянських часів у Львові. Він розповідає про ВІА, які існували у Львові у 1960–1970-х – “Медикус”, “Арніка”, “Вуйки”. Дослідник звернув увагу на “націоналізацію” поп-музики, яка значно виразилася на кінець 1980-х – початок 1990-х, а оприявилася в ситуації навколо творчості, а ще більше – загибелі і подальшого вшанування композитора Володимира Івасюка.

Ріш розповідає про деякі з молодіжних субкультур, що існували в радянському Львові. Найбільше уваги у книжці приділено рухові хіппі (с. 237–246). Описано культуру футбольних фанатів і хуліганів радянських часів (с. 234–237). Він, як і Сергій Жук⁵, який досліджував молодіжну і музичну культуру радянського Дніпро-

⁴ Видано декілька спогадів про цей період. Наприклад, *Лемко І. Львів понад усе / І. Лемко. – Львів, 2007. – 188с.; Олісевич А. Революція квітів / А. Олісевич. – Львів, 2013. – 160 с.*

⁵ *Zhuk S. I. Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985 / Sergei I. Zhuk. – Washington; Baltimore, 2010. – 464 p.*

петровська, вказує, що на периферії становище молоді і ставлення її до радянської влади відрізнялося від моделі, запропонованої в уже згадуваній книжці Алексея Юрчака, написаній на підставі матеріалів, зібраних переважно у Ленінграді. Ріш доводить, що у випадку львівської молоді стосунок до відкритої публічної сфери був складніший, настороженіший, ніж у центральних містах Союзу.

Дослідження Ріша можна читати на багато способів, про що свідчать рецензії в англійських академічних виданнях. Воно містить декілька сюжетів, кожен із яких заслуговує на окрему монографію, а то й декілька. Проте завдяки Вільяму Рішу маємо нову історію радянського Львова (щоправда, у розповіді майже відсутні 1980-ті роки). Варто привітати автора зі сміливістю це зробити. Адже зрозуміло, що з часом з'явиться багато докладніших розвідок про певні аспекти, періоди, групи чи особистості, про які згадано у цій книжці. Частково вони вступатимуть у дискусію з запропонованими тут інтерпретаціями та наративом. Проте дуже важливо, що цей перший підсумок з'явився. Маємо публікацію потрібну тим, хто цікавиться історією міста, радянським періодом історії чи молодіжною культурою у регіоні. При цьому вона є чимось більшим, аніж базовим текстом, підручником для тих, хто починає займатися регіоном і епохою. Ріш заторкує певні питання, які є актуальними для мешканців міста, потребують ширшої суспільної рефлексії та обговорення. Він підважує деякі моменти зовсім недавньої історії, які на нині уже піддали "колективному забуванню", через що його висновки, ймовірно, знайдуть своїх критиків серед українських читачів. Щоправда, така ширша дискусія стане можливою за умови появи книжки в українському варіанті. Тому на закінчення залишилося висловити сподівання, що ця потрібна монографія з'явиться і в перекладі на українську.